

JELENTÉSVÁLTOZÁS ÉS ETIMOLÓGIA (MÉG EGYSZER A *TEHER* SZÓ EREDETÉNEK KÉRDÉSÉHEZ)

VELCSOV MÁRTONNÉ

KÁROLY SÁNDOR Általános és magyar jelentéstanában (AkK.1970, 255. 1.) a jelentésváltozás és az etimológia kapcsolatának egy rövid fejezetet szentel. Az etimológiai kutatások fejlesztésének érdekében négy dolgot hangsúlyoz itt, ezek közül a 3. és 4. pontból idézem a következőket: „3. Nagyobb gondot kell fordítani, amennyire lehet, a szó régi szövegbeli használatának és szituációs-kommunikációs értékének a megállapítására, ami a régi társadalmi-szituáció lehető ismeretét is megkívánja. 4. Végül meg kell adni az egyedi jellegű, adott sémáktól eltérő fejlődés lehetőségét, ha a 3. szempont ezt megkívánja vagy lehetővé teszi. A valószínű és kevésbé valószínű közt nehéz meghúzni a határt: a túlzott kétely éppolyan veszélyes az etimologizálásban, mint a fantázia korlátozatlansága.”

A szótörténeti vizsgálatoknak — az idézett gondolatok alapján is — legsúlyosabb követelménye, hogy összegyűjtsük azokat a lehetséges szöveghelyzeteket, amelyekben a vizsgált szó előfordul(hat). Megszokott módja az effajta anyaggyűjtésnek a nyelvemlékek és a nyelvjárások megvallatása. Az ilyen rendeltetésű anyaggyűjtés türelmes, rendszerint hosszadalmas munkára kényszeríti azt, aki szótörténettel: egyetlen szónak az eredetével vagy egy-egy összetartozó szócsoporthoz a vizsgálatával foglalkozik. A nagyobb lélegzetű, szótárterjedelmű művek anyagának összeállításában ugyan nem várható el, hogy minden egyes vizsgált szóhoz részletes, szövegkörnyezetre is kiterjedő gyűjtés készüljön — hacsak nem munkaközösségben folyik a munka (vö. TESz., EMSzT.) –, egyetlen szerző nagyobb mértékben hagyatkozik az önálló szótanulmányok publikált adataira.

MOLLAY KÁROLY Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI.század végéig (AkK. 1982) című művében a *teher* főnevet — *TEREH* címszóval (i.m. 530) — középfelnémet kori bajor osztrák eredetű szónak tartja. A főnévi tőnek melléknévi származékára: a *terhes* szóra, pontosabban ennek személynévi használatára hozza első adatát 1348-ból, majd a BécsiK. főnévi adatait idézi, az egyiket mondatkörnyezetével együtt. Az alakváltozatokat és a származékokat is felsorolja, ezeket már szövegkörnyezet nélkül. A *teher* alapszónak öt jelentését veszi számba. Szerinte a *tereh* > *teher* főnév a „kfn. *tragen* 'visz, hord' származéka, a *traht* az *i-tövé*ekhez tartozik, összes függő eseteiben tehát *trehte* (a többes részes esetben *trehten*) van, ez a kiegyenlítődség folytán benyomul az alanyesetbe, így jön létre a *tracht* változatoként a *trecht* ~ *trächt*, a.m. *tereh* etimonja...” (i.h.).

Magam a *teher* szó történetét vizsgálva, gazdag nyelvelmékes és nyelvjárási adatanyag alapján, egy kisebb tanulmányban (MNY. LXXIII, 1977., 101–104) arra a végeredményre jutottam, hogy e szó a *ter-* — ma már passzív — igető terjedelmes családjába tartozik, „...a *teher* < *tereh* származékszó, végső fokon egy főnevesült melléknévi igenév, amelynek abszolút töve azonos a *tér* (~ *ter*) igével... Egyrészt a szó régi vagy a nyelvjárásokból idézhető alakváltozatai sugallják az igetőre és igenévképzőre tagolást. Másrészt a mai köznyelvi és nyelvjárásokbeli jelentések könnyen érthetők egy eredeti igenévi tartalomból.” (i.m. 101).

Részletesen elősoroltatnak itt a nyelvelméket feldolgozó szótárakban (NySz., KÁROLY S.: A BécsiK. nyelvtana, a MünchK. adattára stb.) található alakváltozatok: *tereh, terhe, terh, terhő terő*. A nyelvjárási alakváltozatok ezeket még a következőkkel egészítük ki: *terhē, terhi, terhü, teré, terő, terē, tere, teri, terű, terü* (ter?); ezeket pedig nem nehéz a folyamatos melléknévi igenévképző fejlődési állomásainak sorrendjébe besorolni, ahogyan ez az idézett dolgozatban (i.m. 102) részletesen bemutatva meg is található. A fejtegetések második felében a jelentések felsorolása ugyanarra a következtetésre kényszeríti a bennük elmélyedő olvasót. A BécsiK.-ben már előfordul a *teher* főnévből képzett *megterhelte*ti igé befejezett melléknévi igeneve: „zenaul *megtèrhèltètet zèkèr*” (BécsiK. 218), vagyis a *teher* alapszó többszörös továbbképzése a szót jóval korábban mutatja első előfordulásánál.

Mivel a Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig c. mű imént összefoglalt származtatásomat figyelmen kívül hagyta, szükséges egyrészt emlékeztetni rá, másrészt számba venni azokat az érveket, amelyek a német eredet ellen és az ősi szókészlethez való tartozás mellett szólnak. A kfn. *tragen* 'visz, hord' igével, ill. annak származékával ugyanis — a jelentésbeli hasonlóság ellenére — hangtani okokból nem fogadható el az etimológiai összekapcsolás. A hangalaki egyeztetésnek van a többeli *a > e* -re váltásnál súlyosabb problémája: a német szóalak szövégi *t*-jének a kérdése. Erre az idézett szócikk (Német–magyar ny. érintkez. 530) nem tér ki, de utal a szerző egy korábbi tanulmányára (StSl. XII, 268). Ott a magyar szóalakot úgy magyarázza, hogy a magyar beszélők a német szó *-t* végződését akkuzatívuszi *-t*-nek érezve egy **terch > terh* nominatívuszt vontak volna el. Az ilyen indíttatású, tévedésen alapuló elvonások azonban — véleményem szerint — nem lehetnek kivételesek, elfogadhatóságukat analóg példáknak kell támogatniuk. Azt tapasztaljuk ezzel szemben, hogy jónéhány olyan főnév található ebben a német jövevényszókat tartalmazó munkában is, és HORVÁTH M.: Német elemek a 17. század magyar nyelvében (AkK. 1978) című művében is, amely *-t*-re végződik, sőt van köztük olyan is, amely a *trecht*-hez hasonlóan *-cht*-re végződik. Ezeknek mindegyike megtartotta szövégi *-t*-jét a magyarban, pl. *drót* (235), *darabont* (222–24), *gyémánt* (300), *koszt* (368), *lajhant* (380), *spinat* (505), *spont* (505) stb. A *lajt* (<eredetibb *lacht*) alaki fejlődése pedig azt mutatja, hogy a feltételezett származtatás esetén nem **tracht ~ *trecht > tereh*, hanem **trajt ~ *trejt* alakú ó-, ill. középmagyar szó volna várható. Ezzel szemben a szó XIV–XV. századi alakja *tereh*. Ahhoz, hogy ez az alak legyen folytatója a kfn. kori szóelőzménynek, többszörös hangváltozásoknak (hangrendváltás, a szóeleji — sőt MOLLAY K. szerint a szövégi — mássalhangzótörődés feloldása is; *-ch > h* változás, majd később hangátvetés) és emellé még tévedésből

fakadó új nominatívuszi forma elvonásának kellett volna végbemennie ahhoz, hogy a *teher* formához eljussunk. Az is bizonyosra vehető, hogy — kiterjedt szócsaládról lévén szó — ha a *teher* szó eredetibb alakja *-t-re* végződött volna, a nagyszámú alakváltozatok, de még inkább a származékok valamelyikében ez a *-t* előbukkant volna.

A fentiekkel szemben a fgr. eredetű *tér* (~*ter*) ige családjába való sorolás hangtanilag teljesen problémátlan, a jelentések összefüggése pedig — az adatok szövegkörnyezetének, a szó rokonnyelvekbeli megfelelőinek ismeretében — ugyan-csak tiszta, világos, jól levezethető. (A TESz. /III, 875/ teljes egészében elfogadja MOLLAY K. származtatását, az említett hangtani nehézségeket nem taglalja.)

Nemcsak az alakváltozatok összefüggései, hanem a jelentések is amellet szólnak, hogy nem átvétel eredménye a magyar szó, hiszen a következő képzetek: 'vminek nagy kiterjedése van' → 'ránehezedik vmire' → 'nehéz' primér tapasztalást absztraháló jelentéselemek. Véleményem szerint nem lehet véletlen, hogy igen nagy a ma már passzív abszolút *tő* és a belőle levezetett *teher* szó származékcsaládja is (vö. NySz. III, Szómutató 262–263). A **ter-* igetőnek a XI. századi igeneve sem lehet más, mint *tereh* (*terey* v. *terex*, vö. TA. *meneh*), jelentése pedig melléknévi szerepben: 'elterülő és nehéz', főnévi szerepben: 'elterülő ~ nagy kiterjedésű → nehéz vmi'. (Alaktani párhuzamként I. NYÍRI ANTALnak az *éh* szóról írott fejtegetéseit: Az *-ó -ő* képzős igenevek történetéhez, NéprNytud. IX, 28–31; ezt a TESz. is elfogadja.)

A fentiek belátásához és elfogadásához nem kell merész fantázia, fölösleges idegen eredetre következtetni, hiszen azt a szónak sem hangalakja, sem jelentésköre nem indokolja.

Befejezésül hadd utaljak ismét KÁROLY SÁNDORNak a bevezetésben már idézett megállapítására: „...a túlzott kétely éppolyan veszélyes az etimologizálásban, mint a fantázia korlátozatlansága.”

BEDEUTUNGSWANDEL UND ETYMOLOGIE (NOCH EINMAL ZUR FRAGE DER HERKUNFT DES WORTES *TEHER*)

von

FRAU M. VELČSOV

Die Verfasserin kann die von KÁROLY MOLLAY gegebene Etymologie des ungarischen Wortes *teher* über die mittelhochdeutsche Entlehnung des Wortes aus dem Bayrisch-Österreichischen nicht akzeptieren. Ihrer Meinung nach ist das Wort von innerer Entstehung, hat einen als *-h* verankerten Verbaladjektivsuffix, also das Wort *tereh* (*teher*) ist ein substantiviertes Verbaladjektiv, und gehört zu den Ableitungen des passivischen Verbalstammes **ter-*. Als Analogie läßt die Verfasserin an das ung. Wort *éh* erinnern, das ebenso ein substantiviertes Verbaladjektiv ist, das in archaischer Form fortlebende Partizip des Verbs *eszik*.